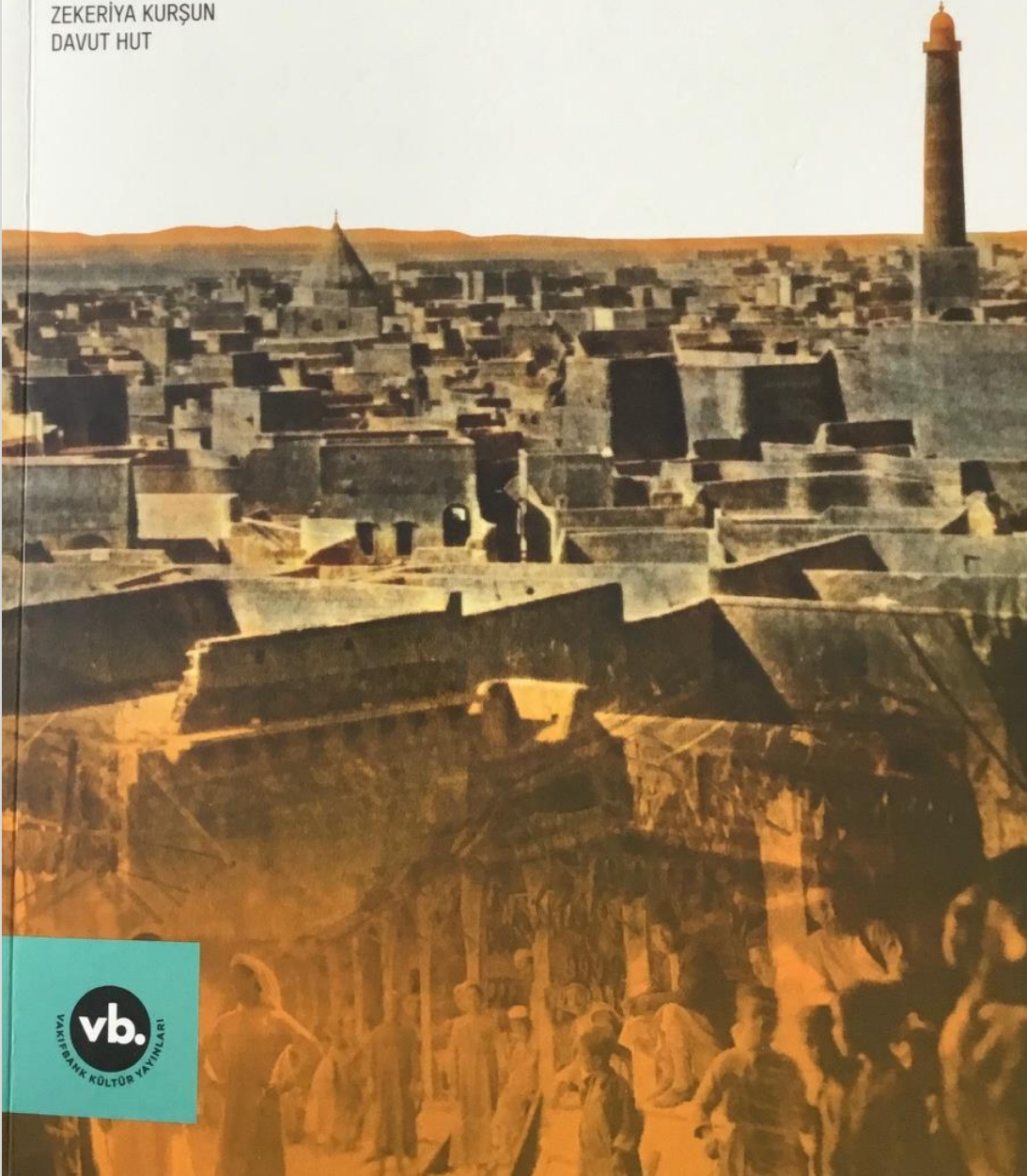

Yüzyıllık Sorun: *Musul Vilayeti* *(Tarih, Toplum ve Siyaset)*

HAZIRLAYANLAR
ZEKERİYA KURŞUN
DAVUT HUT

VakıfBank Kültür Yayınları: 0077
Tarih: 022

YÜZYILLIK SORUN:
MUSUL VİLAYETİ
(TARİH, TOPLUM VE SİYASET)
HAZIRLAYANLAR:
ZEKERİYA KURŞUN
DAVUT HUT

Çevirmenler
Ahmet Fethi Yıldırım
İsmail Çoktan
Emrah Yağmurlu

Genel Yayın Yönetmeni
Dr. Hüseyin Yorulmaz

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmén

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Emre Güler

Son Okuma
Hikmet Akyüz

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 - Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2020

ISBN 978-605-7947-87-1

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34410 Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 45354

1. Baskı: Aralık 2020

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
-------------	---

I. BÖLÜM

MUSUL'DA TARİH VE TOPLUM: OSMANLI ASIRLARI VE SOSYOKÜLTÜREL YAPI

Mohanad A. Yousuf Alalam (Irak)	
Tarih ve Coğrafya Arasında Musul'da Medeniyet Çatışması	13
Davut Hut (Türkiye)	
II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları (1879-1883)	35
Davut Hut-Zekeriya Kurşun (Türkiye)	
Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925)	55
Amer Bello İsmail (Irak)	
Musul Vilayetinde Demografik Yapı ve Eğitim (1850-1950)	85

II. BÖLÜM

MUSUL SORUNUNUN TARAFLARI: İNGİLTERE, FRANSA VE TÜRKİYE'NİN POLİTİKALARI

Nadia Yaseen Abed (Irak)	
Musul ve Sykes-Picot Antlaşma Planları	121
Mustafa Budak (Türkiye)	
Musul Vilayeti ve Ankara Antlaşması Çerçevesinde İngiltere'nin Irak Siyaseti, Kürtler ve Türkiye'ye Etkisi	137
Suphi Saatçi (Türkiye)	
Musul Vilayeti ve Türkmenlerin İngiliz İşgal Yönetimine Karşı Direnişi	161
Erşat Hürmüzlü (Türkiye)	
İngiltere'nin Musul Vilayeti Siyaseti: Türkmenlerin Konumu	177
Oğuz Gülcan (Türkiye)	
Musul Meselesinde Fransa	191
Zekeriya Türkmen (Türkiye)	
Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Musul Meselesine Askeri Yönden Çözüm Arayışları	205
İhsan Şerif Kaymaz (Türkiye)	
Musul, Hatay ve Kürt Sorunu	239
İnaam Mahdi Ali al Salman (Irak)	
Irak Tarafının Gözünden: Türkiye-İrak Arasında Musul Vilayeti İhtilafı	273
Dimitri Michalopoulos (Yunanistan)	
Musul Sorunu: Anlaşma, Sonrası ve Bir Bakış	283

I. BÖLÜM
MUSUL'DA TARİH VE TOPLUM:
OSMANLI ASIRLARI VE SOSYOKÜLTÜREL YAPI

TARİH VE COĞRAFYA ARASINDA MUSUL'DA MEDENİYET ÇATIŞMASI*

MOHANAD A. YOUSUF ALALAM**

GİRİŞ

Medeniyet, genel anlamıyla insan unsurunun fiil ve mirasıdır. Çeşitli toplumların ortak üretimi olan medeniyetten her toplum diğer toplumlardan kendisine kalan payı alır. Her toplumun medeniyeti o toplumun özelliği ve mirasıdır ya da bir topluluğu diğerinden ayıran o toplumun sahip olduğu medeniyettir. Birbirini takip eden medeniyetler arasında kesin sınırlar koyma girişimi, nihayetinde başarısız bir girişimdir. Bu açıdan baktığımızda tarih, coğrafya, ırki ve dini aidiyetinden bağımsız olarak, medeniyeti "insani fiiller" olarak tanımlayabiliriz. Medeniyetin bir halka nispet edilmesi çoğunlukla tarihsel ya da mekânsal merhalesini tayin etmenin yanı sıra söz konusu halkın insanın mutluluğuna sağladığı katkıları tespit etmek içindir.¹

Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Musul'un tarih ve medeniyeti, bu coğrafya ve birikime aidiyetten ibarettir. Gerçekte tarih bilimi, çatışmaların büyük bir kaydından başka bir şey değildir. Coğrafyada, su ve toprak, çöl ve ziraat alanları arasında bile bitmeyen bir çatışma vardır. Bu çatışma, uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve diğer birçok bilim dalındaki araştırmaların büyük bir bölümünü meşgul etmektedir. Fikri çatışmalar da böyledir. Çoğu kere savaşlar, savaş meydanlarından önce, fikirler arasındaki çatışmalarla başlamaktadır.² Çatışma, beşeriyet tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak günümüzde modern çatışmanın faturası bilimsel ilerleme nedeniyle ağırlaşmaktadır. Yerel ve küresel ölçekte olayların hızla gelişmesine sebep olan zaman ve mekân arasındaki büyük yakınlaşma, modern çatışmaların hem düşmanlığını hem de insan türüne olan tahribat gücünü artırmaktadır. Bizler de, hayatımızın her alanında bir fikir çatışmasının içinde yaşıyoruz. Bu çatışma her seviyede, her mekânda karşımıza çıkmaktadır. Biyolojik âlemde de var olan bu çatışma kendisini bireysel ve türsel çatışmalarda gösterir. Psikoloji bilimi, insan benliğindeki çatışmayı, antropoloji bilimi kültürler arasındaki çatışmayı, sosyoloji bilimi toplumlar, ırklar ve dinler arasındaki çatışmayı, iktisat bilimi şirketler arasındaki çatışmayı ve siyaset bilimi ise siyasi örgütler ve devletler arasındaki çatışmayı işlemektedir. Teorisyenler, çatışmanın getirdiği tehlikelere ve zararlara

* Arapça olarak yazılan bu makale İsmail Çoktan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi, e-posta: ellaammyousif@gmail.com.

1. Muhammed Abdurrahman, *el-Mucez fi Tarih el-Ulûm İndel Arab*, tarihsiz, s. 10.

2. Ahmed Fuad Reslan, *Nazariyya es-Sura' ed-Düvelî*, Bağdat, 1980, s. 7.

rağmen inkâr edilemez faydalarının da olduğu görüşündedir. Çatışma, en azından toplumdaki yaşamsal dengeyi korumaktadır.

Musul'daki çatışmanın etkileri de diğerlerinden farksızdır. Musulla kastedilen, bugünkü Süleymaniye'den, yani doğudaki Zağros Dağlarından batıdaki Telafer Dağına, güneydeki Hamrin Dağlarından, kuzeydeki Hasarost Dağlarına kadar uzanan ve tarihsel ismiyle "Musul vilayeti" olan bölgedir. Musul'un bugünkü çeşitliliği ve yaşadığı yıkımın başat sebebi, şahit olduğu çatışmalarda yatmaktadır. Musul toplulukları arasında yaşanan çatışmalar, insanları bölünmeye ve düşmanlarıyla mücadele eden beşeri topluluklar oluşturmaya itmiştir. Bu topluluklar, kendisine dünyada özel bir yer edinmeye çalışmıştır. Barbar fikirler bu çatışmanın rahminden doğmuştur.

Musul'daki en önemli çatışma, insan ve coğrafi çevresi arasında çıkan çatışmaydı. Bölgenin coğrafi gerçekliğinin insanın önüne getirdiği zorluklar, rahat yaşam imkânı tanıyan bir coğrafyada yaşayan Mısır ve Şam gibi bölgelerin Doğu toplumlarının aksine, Musul ile yakınındaki Türkiye'nin Doğu toplulukları ve Farsiler arasında bir medeniyet itkisi doğurmuştur. Çatışmalar, tarih boyunca çeşitli toplumlarda siyasi, ekonomik ve toplumsal olayları harekete geçiren en önemli etmen olagelmıştır. Musul'da ise çatışma tek etmenli değildir. Birbiriyle çakışan çıkarlar, ihtiyaçlar ve insanlar arasındaki fikir ayrılıkları, bu çatışmaların başlıca sebebi olmuştur. Bu da yaratıcı fikirlerin ve pratik çözüm arayışlarının esasını teşkil etmiştir.

Tarihi coğrafyanın tam olarak açıklanması bazı durumlarda zorlaşmaktadır. Sonuçta, kısmi açıklamalarla yetinmek zorundayız. Ancak şüphe yok ki yerel, bölgesel ve küresel jeotarihin [tarihi coğrafyanın] çok önemli olduğu noktasında konsensüs vardır.

Bu çalışmada, yabancı şirketlerin geçmiş, bugün ve gelecekte Musul petrollerine yaptığı yatırımları ve Musul petrolleri üzerindeki bölgesel ve uluslararası mücadeleleri inceleyeceğiz. Musul toplumunun medeniyet çatışması jeotarih üzerinden değerlendirildiğinde yaptığımız analiz ve okuma, Musul'un konumu, büyüklüğü, şekli, denizle olan bağlantısı, bölgesel çevresiyle olan ilişkisi, topoğrafyası, iklimi, kaynakları, sakinleri ve sınırları gibi çeşitli etmenler üzerinden ulaşılan 'planlı siyasi birlik' fikrini desteklemektedir. Musul vilayeti değişmeye de jeopolitik ve jeostratejik önemi sürekli değişmektedir. Bu noktada, araştırmanın ortaya koymak istediği fikir, tarihi coğrafyanın temeli olan sabiteler ve değişen durumlar arasında aksiyon ya da ilişkileri irdelemektir.

Coğrafya alanında çalışan birçok araştırmacı, mekânsal ilişkileri ele alırken zamanın getirdiği değişimleri göz ardı etmektedir. Ancak tarihi coğrafya, iki önemli unsur olan zaman ve mekân arasındaki aksiyoner ilişkiyi incelemektedir. Bir diğer deyişle tarihi coğrafya, çeşitli gelişmelerin ortaya çıkardığı değişime götüren sebepler ve medeniyete doğrudan etkisi olan sabiteler ve değişkenleri incelemektedir. Üstlendiği roller nedeniyle birbiriyle çelişen coğrafi sabiteler ve mekânsal değişkenler vardır.

İran, Türkiye ve yeni Irak arasındaki yolun tam ortasında özel bir konuma sahip Musul vilayeti, aynı zamanda medeniyet merkezlerine yakın olması sayesinde

de bölgenin esas yapısını üretme imkânını elde etmiştir. Bununla birlikte sahip olduğu özel konum, özellikle Irak dışına petrol ihraç eden rafinerilerin yapılmasıyla birlikte Musul petrollerinin daha az maliyetle civar ülkelere yayılmasına imkân vermiştir. İşte bütün bunları sağlayan yukarıda bahsettiğimiz sabiteler ve değişkenlerdir.

Bu araştırmada, analizin sağlıklı ve kapsayıcı olması ile verimli sonuçlar vermesi açısından önemli olan coğrafyanın bazı bütüncül esaslarını, özellikle de siyasi coğrafyayı etkileyen görünür etmenlerini ve aynı zamanda siyasi coğrafya çalışmalarındaki değişkenleri ve doğrudan etkili reel etmenleri uygulayacağız. Musul'un toplumsal doğası, kültürü, ekonomisi ve ziraatına ilişkin belgelerden istifade edeceğiz. Bu araştırmanın doğası, konuyu daha iyi açıklamak için tarihi belgelere başvurmayı gerekli kılmıştır. Araştırmada, ABD arşivinde bulunan yayınlanmamış iki belgeye de yer verilecektir.³

MUSUL'UN KISA TARİHİ

Musul tarihi, Asurluların tarih yazımını başlatmalarına kadar uzanmaktadır. Asurluların kökeni MÖ 4000 yılından beri Dicle Nehri kıyısında yaşayan Arap kabilelerine dayanmaktadır. Bu kabileler, Asur (Ninova) şehrini kurmuştur. Bu şehrin sakinleri bazı sanatlar geliştirmiş ve ticaretle uğraşarak civar ülkelerle ticari ilişkiler geliştirmiştir. Bununla birlikte ziraatle de uğraşmışlardır. Asur devleti, Hititler ve Akadların saldırılarına uğramış, Urartuların ve daha sonra Babil İmparatorluğunun hâkimiyetine girmiştir. Birinci Babil İmparatorluğunun yıkılmasından sonra bu kez Asur yurdu Kaşlıların saldırılarına uğramış, bu da Asurluları düzenli bir ordu kurmaya itmiştir. MÖ 18. yüzyılda Irak, kuzeyde Asurlular, güneyde Kaşlılar arasında paylaşılmıştı. Asur ülkesi, MÖ 612'de yaşanan isyanlar sonucunda Nebopolassar komutasındaki Babillilerin saldırılarına karşı koyamamış ve Babillilerin hâkimiyetine girmiştir. Musul vilayetinin eski çağı, medeniyetine etki eden siyasi olaylarda başrol oynamış liderlerle doğrudan bağlantılıdır. Bu liderler, bölgede medeniyetin temellerini atmış ve gelişmesini sağlamıştır. Onların bıraktığı sanat eserleri, heykeller ve oymalar gibi pek çok eser günümüze kadar varlığını korumuştur.

Onların bu başarılarının altında yatan en önemli sebeplerden biri; krallıklarını güçlendirmek ve dış siyasetlerini uygulamak için propagandacıları bir araç olarak kullanmalarındadır. Bu krallar, siyasi iddialarını uygulamak için kullandıkları bu propagandacıları bazen psikolojik savaş için kullanmış ve düşmanlarını kötü bir şekilde teşhir ederek onları korkutma yöntemlerine başvurmuştur.

İslam fetihlerinden sonra Musul bir siyaset ve ilim merkezi haline geldi. Kûfe ve Şam'dan atanan valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Miladi 656

3. Bu araştırmada kullanılan ABD arşivindeki yayınlanmamış mikrofilm belgeler şunlardır: *National Archives Microfilm Publications. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Asia, 1889-1929. 890 g; Mesopotamia (Iraq). 890 g Political Affairs.* The National Archives And Records Service, General Services Administration, Washington, 1968.

(hicri 36) yılında, Musul iki vali tarafından yönetiliyordu. Biri Ali bin Ebu Talib tarafından atanan Eşter Malik bin el-Haris, diğeri ise Muaviye tarafından atanan Emevi valisi Dahhak bin Kays idi. Araplar, Musul'a hükmetmeye başladıklarında Doğu medeniyetinin devamını temsil ediyorlardı. Bugün bile Arapların o dönemdeki dünya fikri mirasını kurtardığı ve bu mirası geliştirdiği, hoşgörülü oldukları, akla ve fikre önem verdikleri ve bu sayede dönemlerinde bilimi geliştirdikleri düşünülmektedir.

Araplardan sonra, Türkistan'dan göç ederek Maveratünnehir'den bölgeye gelen Selçuklu Türkleri Musul'a hâkim olmuştur. Selçuklular, ilerleyen dönemlerde sınırlarını genişletmiş ve Doğu dünyasının neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Sınırları batıda, Suriye sahillerinden, güneyde Hicaz ve Yemen'e, doğuda Çin sınırlarına kadar yayılmıştır. Ermenistan ve Anadolu'yu ele geçirmiş, Bizans İmparatorluğunun yıkılmasına zemin hazırlamışlardır. Bu dönemde Türk hâkimiyeti Musul'un tamamına yayılırken Fars ve Araplar, siyasi ve askeri arenadan çekilmiş ve Selçuklu Türklerinin bağlı olduğu Sünni mezhep Musul'a hâkim olmuştur.

Moğollar, 1258 yılında Bağdat'a girerek kenti yakıp yıkmış, halkını öldürerek mallarını yağmalamıştır. Musul, 1258 yılından 1523 yılına kadar Moğol-Türkmen hâkimiyetinde kalmıştır. Moğollar, Bağdat merkezli Güney Irak ile Musul merkezli Kuzey Irak olarak, Irak'ı iki kısma ayırmıştır. O dönem, İran'daki Tebriz merkezine bağlanan bu iki bölge, Türkmenler ve Moğollara bağlı yerel halkın yardımıyla Moğol valileri tarafından yönetilmiştir. Timurlu Moğollar, 1393-1401 arasında Timurlenk komutasında Irak'a saldırarak Bağdat'ı yağmaladı. Timur, Bağdat'ı bölgenin başkenti olarak kullandı ve bu durum Türkmen-Safevi Devleti 1508'de kenti, dolayısıyla Bağdat'ı işgal edene kadar sürdü. Safeviler, 1534'te Osmanlılar tarafından bölgeden çıkarılana kadar Bağdat ve çevresini yönetti.

1534-1918 yılları arası Irak coğrafyası Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Osmanlı döneminde Irak'ta birtakım imar ve inşaa faaliyetleri başlatıldı. Ancak Irak'taki iç çatışmalar ve Osmanlı-Safevi savaşları, ardından muhafazakârlar ile yenilikçiler arasında süren çatışmalar yüzünden bu faaliyetler sürekli olarak sonuçsuz kaldı. Yer yer Osmanlı sultanları tarafından Bağdat'a vali olarak atanan Kölemen beyleri bağımsızlıklarını ilan ettiklerinden 1831'den sonra bölgeye merkezden valiler atanmaya başlandı. Nitekim bu durum 1917 yılında Bağdat'ın, 1918'de de Musul'un İngilizlerce işgal edilmesine kadar devam etti.

Osmanlı kuvvetleri ile İngilizler arasında yaşanan 4 yıllık kanlı çatışmaların ardından Kasım 1918'de Irak tamamen İngiliz işgaline girmiştir. Temmuz 1920'de İngilizlere karşı Irak bağımsızlık savaşı başladı. Bu durum İngilizleri geçici bir krallık rejimi kurmaya itti. Irak bu dönemde, İngiliz Yüksek Komiserinin gözetiminde bir Bakanlar Kurulu tarafından yönetiliyordu. 1921 yılında yapılan referandumla Kral I. Faysal el-Haşimi, Irak kralı olarak seçildi. Irak'taki İngiliz varlığı, Türkiye destekli Kürt isyanları bahane gösterilerek devam etti. Kral Faysal, İngiltere'den manda idaresini lağvetmesini ve ittifak temelli bir ilişki kurulmasını talep etti. İngiliz hükümeti, 1922'de Faysal'ın talebini kabul etti ve ittifak antlaşması imzaladı. Daha sonra 1924 yılına kadar petrol imtiyazlarına ilişkin anlaşmalar imzalandı ve 1925 yılında Irak'ta ilk parlamento seçimleri gerçekleştirildi.

Musul, Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği 20. yüzyılda çeşitli çatışmalarla anılır oldu. Bunlardan bazıları; 1925 yılında yapılan referandumla Musul'un Irak'a katılması ve petrolün oynadığı belirleyici rol, bazıları da Kürtlerin merkezi hükümete isyanlarıdır. Diğer taraftan Irak ordusundaki subayların büyük çoğunluğunun Musul'dan olması ve Irak'ı 50 yıllık bir savaşa sürüklemeleri; ayrıca coğrafi, siyasi ve toplumsal olaylar, bu yüzyılda Musul'un kaderini belirleyen faktörler oldu.

Musul'daki Kürt kabileleri, 1945-1946 yılları arasında Rusya'dan destek alarak isyanlarını sürdürdüler. İngiltere, bu dönemde petrolü garanti altına almak amacıyla Irak'a kuvvet gönderdi. Kürt isyanının sona ermesinin ardından Nuri Said Paşa, 1947 yılında Ürdün Kralı ile birleşik Irak-Ürdün devleti için görüşmelere başladı. Türkiye ile Irak, 1955 yılında Bağdat Paktını imzaladı. Anlaşmaya İngiltere, Pakistan ve İran da katıldı. Irak, 12 Şubat 1958'de Ürdün ile federalizm antlaşması imzaladı. 17 Temmuz 1968'de ise Baas Partisi öncülüğünde askeri bir darbe gerçekleşti. Ahmed Hasan el-Bekir, Irak Devlet Başkanı oldu ve Kürtlerle anlaşarak onlara da parlamentoda temsil edilme hakkı ve bazı bakanlıklar verdi.

1972 yılında, petrol şirketleri Irak'a öncülük etti. Mart 1974'te kuzeyde Kürtler'le yaşanan sorunlar yeniden ortaya çıktı. Bu dönemde Kürt isyanlarının İran tarafından desteklendiği iddia edildi. Irak'ın 1975'te sınır konularında bazı tavizler vermesi ve İran'la Cezayir antlaşmasını imzalamasından sonra İran, Kürt isyanına olan desteğini durdurdu; böylelikle Irak, isyanı bastırmayı başardı. Saddam Hüseyin 1979 yılında Irak devlet başkanlığına geldi. Bunu 1980-1988 Irak-İran savaşı izledi. İran'ın tehditleri üzerine Irak, 1980 yılında Cezayir antlaşmasını feshetmişti. İran yönetimi ise anlaşmanın Irak'a verdiği tartışmalı bölgelerin Irak'a iade edilmesini reddetti. Bunun üzerine iki ülke arasındaki savaş, 4 Eylül 1980'de başladı. Yaklaşık bir milyon kişinin öldüğü 8 yıl süren Irak-İran savaşı sonunda iki devlet, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Ağustos 1988'de önerilen barış planını kabul etti. Bu plan BM'nin 598 sayılı kararı çerçevesinde hazırlanmıştı. Savaşın sona ermesinin ardından Irak, ordusunu yeniden yapılandırdı.⁴

MUSUL'DA SELÇUKLU-OSMANLI MEDENİYETİ İZLERİ: ÇARŞILAR VE HANLAR

Musul'daki en önemli kalıcı eserler, Selçuklu eserleridir. Bu eserler, Ninova'ya tarihi kimliğini kazandıran eserlerdir. Selçuklu İslam mirası, Musul'a özgü bir ortam yaratmıştır. Selçukluların imar hareketleri; Irak, Suriye, Hicaz, Küçük Asya, Azerbaycan, İran, Afganistan ve Türkistan'da geniş bir alana tek bir medeniyet ruhunu yaymıştır. Bu dönemdeki parçalanmışlık ve devletçiklerin varlığı, medeniyet merkezi haline gelen Bağdat ve Musul gibi merkezleri geliştirmiştir.

4. Abdulvahhab el-Kayali, "Irak", *Mevsuatu's Siyase*, Cilt IV, el-Muessesetü'l Arabiyya lildirasat ve'l Neşr, 2. baskı Beyrut, 1990, Şakir Mustafa, *Mevsua Duvel'ul İslami ve Ricaliha*, Cilt I, Daru'l İlm'l-melayin, Beyrut, 1993.

Başta Musul olmak üzere Irak'ta Selçuklu mimarisi oldukça yaygındır. Bu binalar, Selçukluların Irak merkezli Abbasi hilafetini kontrolleri altında tuttuğu dönemde yapılmıştır. Abbasi halifeleri, Selçuklular Irak'tan çekildikten sonra da bu mimariyi sürdürmüştür. Bu durum Moğolların Bağdat'ı işgali ve Abbasi hilafetinin son bulmasına kadar sürmüştür. Sultan Nureddin Zengi tarafından yaptırılan ve yıllarca Musul'un simgesi olan el-Nuri Camii minaresi ise 55 metre uzunluğundadır. Mahruti tarzda yapılmış oval Selçuklu minarelerine benzemektedir. İçinde birbirinden ayrı iki merdiven bulunmaktadır.⁵

Bu makalede bu eserlerin zikredilmesi, bu alanların Musul'u sembolize eden sosyalleşme mekânları olmasındandır. Musul'daki en önemli medeniyet manzaraları, ekonomik faaliyetleri sunan manzaralardır. Musul çarşıları birer ticaret merkezi olarak nitelendirilmiştir.⁶ Bu çarşılar genellikle Osmanlıların Musul'u ele geçirmesinden önce Cami Kebir (Ulu Cami) olarak bilinen el-Nuri Camii yakınlarındadır. Musul'a has günlük yaşam manzaralarında çarşıların çokluğu dikkat çekmektedir. Musul çarşılarında toptan ve perakende satışlar yapılmakta ve tüketicilere çeşitli mallar sunulmaktaydı. Musul eski çarşıları genellikle kapalı çarşılar şeklindedir ve her çarşı kendine has özellikler taşır. Bütün ticari malların satıldığı ayrı bir çarşı da vardır. Saray çarşısı; tuhafiyeciler çarşısı, ekmekçiler, hasırcılar, şekerciler, kunduracılar, züccaciyeciler, terziler, fırıncılar, lambacılar, kasaplar ve kumaşçılar çarşısı gibi birçok çarşının bulunduğu kollara ayrılmaktadır.

Çarşılarla yakın olarak kurulan hanlar ise ticari faaliyeti kolaylaştıracak tarzda yapılmıştır. Yerel üretim ya da ithal malların dağıtımı, çarşılarla toptan satışı bu hanlardan yapılırdı. Dükkânlara satılan mallar bu hanlardan toptan ya da perakende tüketicilere satılırdı. Musul çarşılarının büyük çoğunluğu kentin merkezinde bulunur ve kalabalık olmalarıyla öne çıkarlardı. 1912 yılında Musul'daki toplam dükkânların sayısının 3062 olduğu tahmin edilmiştir.⁷

Avrupalı seyyahlar da Osmanlı hâkimiyetindeki Musul'un genel manzarasını anlatmaktadırlar. Bu kaynaklardan Musul'un Osmanlı döneminde açık bir ekonomik ve toplumsal gelişme kaydettiği görülmektedir. O dönemde tüccarların ve seyyahların rahat etmesi için birtakım kolaylıklar sağlanmaktaydı. Bu durum, kentte güvenli bir ticaret ortamı ve çoğunlukla kalabalık olan çarşılar ile tüccarlar arasında bir güven olduğuna işaret etmektedir.⁸

Musul çarşıları, her ırk, din ve mezhepten oluşan geniş toplumsal kesimleri içine alan merkezler görevini de üstlenmiştir. Toplumsal hayata dair birçok meselelerin kaynağı çarşılar olmuştur. Zira çarşı, Musul'daki sosyalleşme merkezlerin-

5. El-Nuri Camii'nin bu muhteşem minaresi, Uluslararası Koalisyon Güçlerinin 2017 yılında kente düzenlediği operasyon sırasında koalisyon güçlerinin bombardımanları sonucunda yıkılmıştır.

6. Zuheyr Ali el-Nahas, "Tarihü'n-Neş'at et-Ticari fi Musul Beynel Harbeyn el-Alemiyeteyn 1919-1939", yayınlanmamış doktora tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 107.

7. Zahir Sadeddin Şit Kasım, "Vilayet Musul İban el-Harb el-Alemi el-Ula 1914-1918", Musul Üniversitesi Eğitim Fakültesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2001, s. 46.

8. Cafer el-Hayyat, "Muşahadat John Asher fil Irak", *Mecellet es-Sur*, Cilt 21, Sayı 1-2, Bağdat, 1965, s. 89-90, 92; Saru Elis Badj, *Rihlat ila Irak*, Cilt 1, çev. Fuad Cemil, Bağdat, 1966, s. 288, Suheyl Kaşa, *a.g.e.*, s. 72.

den biridir. Ziyaretçilerin ruhuna işlemekte, onların doğalarını değiştirmekte veya kırsaldan kente göçü teşvik etmekteydi. Örneğin evlenecek çiftler, evlilik öncesi hazırlık için el-Saffarin çarşısına gelirdi. Koyun besicileri de süt ve süt ürünlerini korumak için ihtiyaçları olan malzemeleri buradan temin ederdi. Hasırcılar çarşısında, Musullulara ev malzemeleri satılmaktaydı.⁹

Kayseriye diye bilinen mekânlar ise bir revak altında kurulan birçok dükkândan oluşan bir kapalı çarşıdır. Bunların içinde depolar, bazılarında da evler bulunmaktadır. Bu evler dikkatli bir şekilde çatıyla kapatılmış, kapıları demir parmaklıklarla korunmuştur. Ticari amaçla kullanılan bu evler, yukarıda bahsi geçen hanlardan farklı değildir. Çeşitli malların satışına tahsis edilmiş küçük dükkânlara sahiptir. Bu evlerin sahipleri çoğunlukla Kayseriye'deki dükkân sahipleridir ve toptan ya da perakende satış yapmaktadırlar. Musul'un en önemli Kayseriyeleri, El Konci Kayseriyesi, Maaş Asker Kayseriyesi, El Tamga el-Kebira Kayseriyesi, Eyyub Bey el Celili Kayseriyesi ve el Abdaliye Kayseriyesidir. Bunların bir kısmı medrese ya da camilerin vakıflarıdır.¹⁰

Çarşı etrafındaki hanlar ise, tüccarlar ve mallarını koruyanlara ayrılmış, kent sakinleri tarafından ziyaretçilere tahsis edilen ikamet yerleridir. Mezat, takas ve ticari anlaşmalar aracılığıyla yapılan alım satım işleri için en münasip yerlerdir. Hanların tüccarlara çeşitli hizmetler sağlanması noktasında önemli bir rolü vardır. Musul Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Musul'daki ticari amaçla kurulan han sayısı artmıştır. Bu da Osmanlı dönemi sonuna kadar kentteki ticaretin geliştiğini göstermektedir.¹¹

Musul'daki en önemli hanlardan bazıları, Han el-Alve, Han el-Mufti, Han el-Ağa'dır. Musul vilayetine dair 1325 hicri, 1907 miladi tarihli salnamede, kentteki hanların sayısı 34 olarak verilmektedir. 1330 hicri, 1912 miladi tarihli salnamelerde ise bu sayı 40'a çıkmıştır.¹²

MUSUL'UN SİYASİ COĞRAFYASI

Siyasi coğrafya bilimi, coğrafi birimler ve siyasi teşkilatlar arasındaki ilişkileri inceler. Bu bilimin en meşhur kısımlarından biri toplumların siyasi yönelimlerinden tamamen ayrı olarak doğal çevreleriyle olan ilişkilerini ele alan beşeri coğrafyadır.¹³ Devletler ya da örgütler arası ilişkiler ya da bu ilişkilerin düzenlenmesi, coğrafi

9. Nicola Seuvi, *Mecmu'el-Kitabat el-Muharrara fi Ebniyeti Medineti Musul*, çev. Said el-Diveci, Bağdat, 1956, s. 128.

10. Minhel İsmail Huseyn Ali Bek, *Tarih el-Hademet el-Vakfiyye fi'l Musul 1834-1918*, yayınlanmamış doktora tezi, İbn Rüşd Eğitim Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 2005, s. 438.

11. Halil Ali Murad, "Ticaretü'l Musul", *Mevsuatu'l Musul el-Hadariyye*, Musul Üniversitesi 1992, IV/268. Kaşa, a.g.e., s. 54.

12. İmad Abdüsselam Rauf, *el-Musul fi Ahd el-Osmani fi Fetratil Hukm el-Mahalli 1339-1726-1834 m*, (Necef Arşivi 1975) s 455-456. Ayrıca bkz.: Kazım Muhammed Katı el-Zubeydi, *el-İmara fi'l Musul fi'l Asr el-Osmani, el-Hanat ve'l Hammamat*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989 s. 76.

13. Muhammed Abdulgani Suudi, "Dirase Coğrafiyye ve'l alakat ale-devliyye", *el-Coğrafiyye el-Siyasiyye el-Muasıra*, Mısır Angelo Kütüphanesi, Kahire, 2010, s. 2.

çevre şartları ve devletin coğrafyayı kontrol etme imkânının sınırları, toplumların bunu nasıl kullanabildiği, büyük kentlerin insanları güç merkezlerine yakınlığı ve mak ve bağlamaktaki önemi, nüfus yoğunluğunun önemi, devletin zenginliği ve içte ve dışta saygınlığı mevcut siyasi bir birlik olması için imarın yaygınlaşması gibi konularla ilişkilidir. Bütün bunlar, siyasi coğrafyanın konusudur. Öyleyse siyasi coğrafya, siyaset ve başta yer şekilleri ve iklim olmak üzere doğal çevre arasındaki ilişkidir.¹⁴ Bununla beraber siyasi coğrafya, reel devlet yapılanmasını araştırmakta, devletin geçmiş ve bugünkü görüntüsünü ortaya çıkarmaktadır. Bu da sabit ve devleti gösteren bir ayna olmaya meyilli olduğunu göstermekte; herhangi bir yardımcı unsurun etkilemediği salt güç merkezlerini inceleyerek devletler arası sınırları tanıtmaktadır.

Musul örneğinde, I. Dünya Savaşı sonucunda vilayetin coğrafi sınırlarının savaşın sonucuna göre bölündüğünü; bu konuda vilayet nüfusu, coğrafi alan, hatta tarihin bile göz önüne alınmadığını görüyoruz. Bu sebeple burada sormak istediğimiz soru; Musul'daki siyasi örgütlenmeler doğal ve beşeri coğrafyayla uyumlu mudur? Bu, Musul'u yerel, bölgesel ve uluslararası çevresiyle bağlayan uluslararası ilişkileri nasıl etkilemektedir? Musul toplumu, bu toplumun oluşumu, etnik ve dini grupları, bedevi mi hazeri (yerleşik-medeni) mi olduğu, dili ve bütün bu unsurların Musul'un siyasi ilişkilerini ve bu sayede başka coğrafyalarla nasıl faaliyetler içine girdiğini,¹⁵ coğrafi bölgeler ile siyasi düzenler arasında ne kadar etkileşim olduğunu, bu bölgelerde yaşanan siyasi olayların ne kadar takip edilebildiği ve siyasi sistemin oluşturulması için yapılan icraatlar ya da geçmişte Musul'un sınırlarının belirlenmesi noktasında yaşanan zorluklara rağmen ona özel bir coğrafi konum kazandıran bu şartların nasıl korunduğunu açıklayacağız.¹⁶

Genel olarak siyasi bölge ya da siyasi birlik, özel olarak ulus-devlet olarak adlandırılan siyasi coğrafyanın bölgesel birliği, I. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan suni bir bölgesel birlikten ibarettir. İngilizler, siyasi coğrafyadan tamamen farklılaşan bu siyasi birlik için büyük çaba sarf etmiştir. Bu yüzden siyasi bölge ve coğrafi bölge arasındaki farklılığı açıklamamız gerekmektedir.¹⁷

Musul vilayeti, doğal bir coğrafi birlikten ibarettir. Beşeri coğrafyası, doğuda Zagros Dağlarından batıda Telafer Dağına, güneyde Hamrin Dağlarından kuzeyde Hasarut Dağlarına kadar geniş bir alanda uzanmaktadır. Siyasi bölge ise suni ve sınırlı bir bölgedir. I. Dünya Savaşından sonraki siyasi tanımlamalara ve petrole göre belirlenmiştir. Sonuçta Musul'un coğrafi bölgesi, kesin çizgilerle belirlenemezken, siyasi bölgesi tarihin bazı bölgelerinde Halep'e kadar uzanan açık işaretlerle belirlenmiştir. Ancak coğrafi bölge, doğal unsurlara bağlı olarak sabittir. Siyasi bölge ya da siyasi birlik ise sürekli bir değişime uğramaktadır. Bu değişim alanında, sınırlarında, iç ve dış ilişkilerinde görülmektedir. Bunun sebebi siyasi bölgenin be-

14. Muhammed Mutevelli, *Mahmud Ebu'l Ala*, Mısır Angelo Kütüphanesi, Kahire 1977, s. 25-26.

15. Muhammed İbrahim el-Diyb, *el-Coğrafiyyetu's Siyasiyye (Usus ve Tatbikat)*, Daru'l Fikr el-Arabi, Kahire 1998, s. 11.

16. Ali Ahmed Harun, *Usus el-Coğrafiyyetu's Siyasiyye*, Daru'l Fikr el-Arabi, Kahire 1998, s. 11.

17. Nafi el-Kassab ve aharun, *el-Coğrafiyyetu'l Siyasiyye*, Daru'l Tab'a ve'l Neşr, Musul Üniversitesi, Musul, Tarihsiz, s. 6.

şer ürünü olmasıdır, zira insanın kendisi de daima değişimlere açıktır. Bahsi geçen bu siyasi bölge, devlet ya da siyasi birlik esasında toplanan bütün istatistikleri sağlamaktadır. Coğrafi bölge ise bu tür istatistiklere sahip değildir. Zira bu bilgileri toplamak için belirlenmiş bir mekanizması yoktur. Coğrafi bölge, doğa ve insan kadar kadim olmasına rağmen; siyasi bölgeler nispeten yenidir ve toplumların ortaya çıkmasından sonra oluşmuştur.

Musul vilayetinin siyasi coğrafyasının gelişimine bakarsak farklı gelişim aşamalarından geçtiğini görürüz. İlk aşama "çevresel ilişkiler" aşamasıdır. Bu konuda eski bilginler, beşeri yolların doğal çevreyle olan ilişkilerine dair açıklamalar getirmişlerdir. Zekâ, bilimsel beceri ve ruhun, hâkim iklim türüyle ilişkisi vardır. Siyasi itibar, toplumun her ferdi için nüfusun belirlenmesi noktasında büyük bir rol oynar. Öyleyse nüfusun yönetimi zorlaştıracak kadar büyük ya da başka bir devlet tarafından zayıflatılacak kadar küçük olmaması gerekir.

Devletin kendisini dış saldırılardan koruyacak kadar güçlü olması beklenmektedir. Ancak 20. yüzyılda Irak, özellikle Musul vilayeti, bu güveni oluşturmada başarısız olmuş; sınırlarını I. Dünya Savaşının hazinesi ve kazanımı olan petrol kuyularıyla belirlemiştir. Bağdat, coğrafi olarak dağlarla çevrili ve korunaklı değildir. Musul buna sahip olmasına rağmen, İranlıların ve neredeyse her yıl oluşan fırtınalar gibi doğal afetlerin tehdidinde maruz kalmıştır. Ayrıca bir devletin kendisine ticaret kapılarını açacak bir limana sahip olabilmesi için denize uzanması gerekmektedir. Bugün Irak buna sahipse de küçük bir koridor şeklinde olan bu liman bölgesel güçlerin hâkimiyet mücadelesine konu olmaktadır. Bütün bunlara rağmen Musul vilayetinin coğrafyası kentlerin yerleşimi için uygun olmuştur. Öyleyse diyebiliriz ki Musul vilayetinin ortaya çıkması ve birliği, burada yaşayanların birbirine bağlı olmasına bağlıdır.

İbn-i Haldun (1305-1382), *Mukaddime* adlı eserinde siyasi coğrafyayı ele almıştır. Kabile, devlet ve bedeviler ile hazariler (yerleşikler) arasındaki mücadeleyi anlattığı kitabında, devletin ortaya çıkışı ve devleti oluşturan beşeri silsile eliyle yıkılmasını konu edinmiştir. Zira her siyasi sistemin oluşumu doğal çevreyle ilişkili olmuştur. İbn-i Haldun'un nazariyesini Musul vilayetine uygularsak; Musul bedevileri ve hazarileri arasındaki mücadelenin günümüze kadar devam ettiğini görürüz. Musul'un şekli, çevresi ve medeniyeti, bu uzun mücadelenin bir yansımasıdır. Ayrıca bu mücadele Musul'un yükselişinin ve düşüşünün temel sebebi olmuştur.

Musul siyasi coğrafyasının gelişiminin ikinci yönü ise "etnik birimler"dir. Siyasi coğrafya bilimi, devletin coğrafyasının çalışılmasında, yani doğal çevre ve devlet arasındaki ilişki ve doğal çevrenin devletlerin gücüne etkisinin sınıflandırılması konusunda esas teşkil etmektedir. Aynı zamanda Musul vilayetinin siyasi coğrafyası, siyasi bölgelerin araştırma konusudur. 20. yüzyılın ilk yıllarında yapılan araştırmalar, dünyayı oluşturan siyasi birimlerin uyguladığı siyasetlerden yararlanmadığı gibi onların siyasi sorunlardaki görüşünü de dikkate almamıştır. Siyasi coğrafyacılara, siyasi sorunları daha geniş çerçevede ele almış ve ülkeler arasındaki sınır sorunlarının çözülmesi hususundaki detaylar temelinde değerlendirmiştir. Siyasi coğrafyacılara, bu araştırmalarla I. Dünya Savaşı (1914-1918) sonrası yapılan uluslararası konferanslarda önemli bir rol oynamış ve tecrübeleri uygulamaya konmuştur.

Siyasi coğrafya çalışmalarında metoda büyük önem verdiğimiz için Musul vilayeti hususundaki çalışmamızda da uygulanması mümkün olan bazı araştırma metodlarını uygulayacağız. Musul Meselesinde tahlil yöntemi, gücün tahlili anlamına gelmektedir. Musul vilayetinin gücü coğrafi, ekonomik, siyasi ve askeri unsurlar gibi çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Bu yöntemle güç dengesi içinde bir taraf olarak, coğrafi faktörleri tahlil edeceğiz.

Musul'un doğal çevresinin içine birbirini tamamlayan coğrafi unsurlar girmektedir. Bunların başında evlerin çatı şekli, iklimi, kırsal yapısı, doğal bitki örtüsü, su yolları girmektedir. Aynı zamanda insanların ve ticari malların kara ya da demiryolu aracılığıyla sağladığı geçişler, hareket ve intikaller bunun içinde yer bulmaktadır. Fikir ekolleri, ideolojiler, gazete ve dergi gibi yazılı materyaller, radyo ve televizyon gibi görsel ve işitsel araçlar da göz önüne alınmaktadır. Hammaddeler ve üretim malları gibi sanayi ve yarı sanayi ürünler, ekonomik ve zirai planlamalar da bunun içindedir. Bu alanda, Musul açısından en önemlisi, 20. yüzyılda kaderini değiştiren ve gelecekte de değiştirecek olan petrol ve petrokimya unsurudur.

Nüfus da büyük önem taşımaktadır. Musul vilayeti nüfusu hakkında yapılan kapsamlı istatistiksel araştırmalar nüfusun yayılmasına, etnik çeşitliliğine, mimarisine, ekonomisine ve toplumuna yoğunlaşmıştır. Aynı şekilde siyasi terkip de siyasi idarenin düzen ve şekillerinin yanı sıra yönetimin hedefleri ve fiili temsiliyetini kapsar. Bu sadece teorik şeyler ve iç ve dış siyasi ilişkilerle sınırlı değildir. Bu unsurların en önemlilerinden biri mekândır. Çünkü mekân Musul vilayetinin mevkii, şekli, sınırları ve alanıyla doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden Musul vilayetinin kurulması ve vilayetin çevresindeki bölgesel taraflarla olan ilişkisini anlamak için yukarıda geçen unsurların tahlili gelmektedir. Ancak bu yöntem zorluklar barındırmaktadır. Bu zorluklardan bazıları, gerekli doğru malumatların süzgeçten geçirilmesi ve bu malumatların değerlendirilmesinin düğümlenmesidir.

İkinci bir yöntem ise tarihsel yöntemdir. Bu yöntem geçmişin en derin sorunlarının anlaşılması noktasında tarihi, siyasi coğrafyaya ve bugünün sorunlarına bir arka plan oluşturmaya yoğunlaşmaktadır. Bu tür araştırmalar Musul vilayetinin merkezden çevreye doğru kalkınmasını ve çeşitli bölgeleri cezbetmekte ya da kapsamaktaki yöntemlerini ele almaktadır. Bu araştırma da bölgedeki doğa ve medeniyet şartlarına ışık tutmaktadır. Bunun yanı sıra vilayet kalkınmasının durduğu ya da başka sınırlara geçtiği doğal sınırlar olarak dağlar, nehirler ve göller gibi devletin yer şekilleriyle ilişkisine değinilmekte, merkezden çevreye doğru iletişimin ne kadar kolay olduğuna dikkat çekilmektedir. Başka bir deyişle vilayet merkezi ya da başkentinin devletin diğer alanlarına oranla etkisi tartışılmaktadır. Bunlardan sonra bu mekânın kalkınma ve yükselişindeki kaide ve esaslar belirlenmektedir. Ancak bu kaideler, siyasi coğrafyanın son bulduğu ilkleri sınırlamakta ve tehlikeli bir yokuşa sürmektedir. Bunun sebebi yönelimler, meyiller ve kalkınma merkezleri ile devletin kalkınmasının sınırlandırılmayacağı genişlemelerdir. Bu ilkeler, coğrafi mevkiler değişmez olmasa da devletin bütün aşamalarına etki etmektedir denebilir. Ancak bu doğru değildir, zaman geçtikçe beşeriyetin gücünün değişimi ve bunun getirdiği mekânın değerindeki gerçek değişim sonucunda her şey değişime uğramaktadır. Bahsi geçen geçmişin olaylarından günümüze uzanan etkilere sahip

kaide ve esasların düşürülmesi, bu esas ve kaidelere dayanan yöneticilerin kendi hayatlarına ve halkın hayatına karşı hatalar işlemelerine sebep olmaktadır.

Morfoloji yöntemi ise vilayetin sorunlarını şekil açısından inceler. Araştırma, siyasetin devleti oluşturan birim ve bölgelerle olan irtibatını bazı unsurlar ve düzenler üzerinden inceler. Bunun yanı sıra, devletin siyasetinin bir yandan bölgesel siyasi oluşumlar, diğer yandan dünyadaki yönelim ve anlaşmalarla olan irtibatını ele alır. Terkip ve bina ise devletin ya da başkentini içindeki nüfus ve ekonomik ağırlık merkezleri gibi siyasi birimlerin iştirak ettiği mekânsal manzaralara işaret etmektedir. Ayrıca devletin bileşenleri, siyasi sınırlar ve kalkınma, nüfusun sorunları, ekonomi ve azınlıklar gibi devlete has sorunları ele alarak bu unsurları başka devletlerle kıyaslayarak araştırma konusu yapar.

Bu yöntem içinde Musul'daki durumu ele alacak olursak Musul, Irak ve Ortadoğunun en geniş bölgesel yapısı olarak araştırılabilir. Musul'un Ortadoğu'daki konumu ona birçok şey kazandırmalıdır. Çünkü Musul, yol üzerindedir ve aynı zamanda tarihi Bağdat-Berlin demiryoluna yakın olması nedeniyle Doğu ile Batı arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

İki nehir arasındaki Musul'un Mezopotamya'daki konumu, Dicle Nehri boyunca uzanmakta ve doğusundaki sıradağlar kendisiyle Acem/Fars ülkesi arasında önemli bir set oluşturmaktadır. Mezopotamya iki nehir boyunca uzanan verimli ovalarında yapılan etkin tarım nedeniyle geçmişten beri "berekatli hilal" olarak bilinmektedir. Bunlar Musul'un biçimsel araştırmasıyla ilgilidir. Ancak Musul'un jeopolitiğinde bazı sorunlar görmektediriz. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- *Yüksek nüfus yoğunluğu vardır. (Musul'da nüfus, Dicle havzasında yoğunlaşmaktadır.)*
- *ABD işgali sonrası sanayi kullanılamaz haldedir.*
- *Zirai üretim alanlarının çoğu sadece nehir etrafındadır.*

Vilayet, yağmur ve barajlardan elde edilen enerjiden yoksundur. Musul'un bu enerjiden yoksun olmasının suyun az olmasından değil; insanların bu su kaynağını yeterince değerlendirememesinden kaynaklandığını göz önüne almak gerekmektedir.

Musul aynı zamanda, Hasarost dağlarındaki doğal geçitler sayesinde Orta ve Kuzey Asya ile de bağlantılara sahiptir. Bu durum, Musul ile Doğu ve Kuzey Asya arasındaki iletişim ve ticareti kolaylaştırmaktadır. Binaenaleyh, konumuyla ilgili olan birtakım doğal şartları ile mekân, uygun iklim, toprak yapısı ve yağış miktarı, Musul'un zirai, sınai, ticari, demografik ve medeni açıdan bir ağırlık merkezi haline gelmesi sonuçlarını vermektedir. Nitekim, orta kesimindeki nehir çevresinde uzanan havzaları olan ancak düzensiz bir iklime sahip, yaz aylarında çok az yağmur alan Irak genelinde ise bu durumun aksi görülmektedir.

Vilayetin başkenti olan Musul, uzun bir tarihe sahip büyük bir şehirdir. Ancak bugün Irak'ın ekonomi ve nüfus merkezinden uzak kalmaktadır. Bununla beraber Musul'u çevreleyen bölgede herhangi bir sanayi gelişmesi bulunmamaktadır. Bu sebeple Musul'daki ekonomik hayat memurlar ve idareciler tarafından sürdürülmektedir. Ayrıca bazı tekstil ve gıda üreticileri ekonomiye katkı sağlamaktadır.

Musul'da sanayi işçilerinin azlığı vilayet genelindeki genel siyasi ortaklıkları zayıflatmaktadır. Ancak bunun yanı sıra Musul'da özel bir mesleki grup vardır ki; o da askeri liderliktir. ABD işgali öncesi, Irak ordusundaki üst rütbelilerin çoğunluğu Musulluydu. Bu da kente, nüfus ve kültür açısından büyük etki etmiştir.

Musul vilayetinin karşılaştığı bir diğer zorluk kuzey sınırlarıdır. Burası sürekli devam eden bir istikrarsızlık kaynağı olmuş ve sınırın zikzaklar çizmesine sebep olmuştur. I. Dünya Savaşından sonra Musul'un sınırları Türkiye-Irak sınırında çizilmiş ve Irak lehine önemli bir doğal coğrafi bölgeyi içermiştir. Savaşın sonunda Musul'a saldırı başlatan İngiliz kuvvetleri, yapılan anlaşmayla bölgeyi kontrol etmeye başlamıştır; ancak o tarihten günümüze kadar Musul'da istikrar sağlanamamıştır. İngiltere, Musul'un stratejik sınırlarını güvence altına almakta başarısız olmuştur.

ABD'nin Bağdat konsolosluğu tarafından 15 Eylül 1922 tarihinde "Irak'ta Siyaset" başlığıyla yayınlanan bir başka belgede; Güney Kürdistan'daki durumun karışık olduğu ve İngilizlerin Süleymaniye, Erbil ve Kerkük'ü boşalttığı, Güney Kürdistan'dan tamamen çekildikleri belirtilirken Kürtlerin zor durumda olduğu ve herhangi bir maddi destek aldıklarına dair bir işaret olmadığı ifade ediliyordu. Ancak Türklerin Yunanlara karşı zafer kazanmasının bu bölgeye önem vermelerine sebep olduğu ve Bağdat'ı geri almalarının an meselesi olduğu kaydediliyordu.

ABD'nin Bağdat konsolosluğu tarafından 24 Eylül 1922 tarihinde "Irak ve Güney Kürdistan'da Siyasi Durum" başlığıyla yayınlanan bir başka belgede, Anadolu'da mücadele verenlerin, Irak'ın yeniden Türk hâkimiyetine gireceğine inandığı belirtiliyor. O tarihlerde birçok İngiliz de İngiltere ordusunun Basra'ya döneceğini düşünüyordu. Diğer taraftan, dönemin İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanı Sir John Solomon; Türkiye'nin muhtemel bir saldırısı karşısında Musul'da daha fazla kalamayacaklarını ve tamamen Musul'dan çekilmek zorunda kalmakla karşı karşıya olduklarını ifade ediyordu.

Solomon şöyle devam ediyordu: "Şu an doğrudan bir saldırı yok. Ancak bize Mahmud el-Hafid'den ulaşan bu yönde mesajlar var. Şeyh Mahmud, Süleymaniye'de kaybetti ancak takipçileri ve kendisi, İngiltere'yle anlaşması halinde Türklerle savaşa hazır olduğunu bildiriyor. İngiliz kuvvetlerinin Hamrin Dağına çekilmesi Kürtleri bu konuda rahatlatacağı benziyor."

1922 yılında yayınlanan belgeler de Türklerin Musul'a doğrudan bir saldırı başlatmaları halinde İngilizlerin Musul'u kaybedeceklerine işaret ediyordu. Belgelerde aynı zamanda, İngiliz işgalinin büyük kuşun, yani Türkiye'nin kanadının kesilmesi için gerçekleştiği belirtilirken Musul, Türkiye'nin bir kanadı olarak niteleniyordu. Ancak İngiltere bu kanadı koruyamayacak mıydı?

Sonuçta Musul vilayetindeki petrol sorunu vilayeti dünyanın odağına oturttu ve Türkiye-Irak-Batı arasında siyasi bir endişe kaynağı oldu. Petrol sorunu aynı zamanda, Musul'un ekonomik olarak sorunlu ve toplumsal olarak geri kalmış olmasının sebeplerinden biri oldu. Kerkük'teki petrol kuyularında uygulanan bazı projelere ve hükümet ile dünya petrol şirketlerinin kurduğu rafinerilere rağmen bu projelerin hedefi, bölge halkının ekonomik durumunu düzeltmek değildi. Çünkü daha sonraları ismi Irak Petrol Şirketine dönüşen Türk Petrol Şirketi, kâr amacıyla ya da kâr or-

taklara bölüştürmek amacıyla değil, petrol üretimini ortaklar arasında bölüştürmek amacıyla kurulmuştu. Şirket, bu yönde Musul'a mekân ve doğal şartlara bağlı şekli vermiş ve bu düzensiz terkip Irak'ta istikrarsızlığın doğmasına etki etmiştir.

Musul'u incelerken kullandığımız bir başka yöntem ise bir siyasi birim olan Musul'un üstlendiği vazifeyi önemseyen "vazife yöntemi"dir. Her bölge ya da siyasi birim daha küçük siyasi birimlerden oluşmakta ve büyük otoriteye, yani Irak'a bağlı kalmaktadır. Küçük siyasi birimlerin dışarıya olandan daha güçlü irtibatlarla devletine bağlı olması zorunludur.

Devletin görevlerini tam olarak yerine getirebilmesi için devletin bütün kısımlarının siyasi birimlerinin açık, güçlü ve iktisadi ve stratejik alanların tamamında birbiriyle rekabet halinde olması gerekmektedir. Bu durum devletin bir bütün olarak dış ilişkilerine de yansımalıdır.

Örneğin Irak Devleti, Musul'u Bağdat'la olan ticari ilişkilerini zayıflatmasına ve onu özel çıkarlarından çok Türkiye'nin çıkarlarına bağlamasına rağmen; mallarını Türkiye'ye pazarlamaya yöneltmektedir. Ancak öyle görülüyor ki Türkiye'yle olan ticari ilişkiler, Musul'a, mekânsal yakınlık ve nüfus yoğunluğu sebebiyle, Bağdat'la olan ticari ilişkilerini korumaktan daha fazla fayda getiriyor. Genel olarak ticaretle ilgili kanunlar Musul içindeki çeşitli üreticilerin tamamını memnun etmez. Örneğin Türkiye, kendi yerel üretimini korumak için yer yer Musul'dan gelen zirai veya sınai mallara gümrük vergisini artırmaktadır. Böylelikle bu durum ithal malın fiyatının artmasına, Türk pazarının genişleyerek, Musullu rakibinin yokluğunda Türk malının fiyatının da artmasına neden olacaktır. Ancak Türkiye açısından iyi olan bu netice kâr elde edemeyen Musullular için iyi olmayacaktır.

Siyasi coğrafya ve bağımsız bir siyasi birim olarak devlet güçleri arasındaki ilişkilere bakıldığında, devlet gücüyle ilgili yeni bir kavram ortaya çıkmaktadır. Bu kavram, milli çıkarların sınırlarını ve dünya çapında var olan bu ilişkinin savaş ve barış dönemlerindeki durumunu incelemektedir. Bu noktada siyasi coğrafyanın uygulanmasında çeşitli yönelimler görülmektedir. Bunlardan ilki dar anlamıyla jeopolitik, geniş anlamıyla jeostratejiktir.

Bu araştırmanın bir gayesi de Türkiye ile Musul vilayeti arasındaki jeopolitik ve jeostratejik ilişkiyi, Türkiye'nin Musul'daki milli menfaatlerinin ne olduğu (jeopolitik) ve Türkiye ile Musul arasındaki kapsamlı ve geniş ilişkilerin bölgesel ve uluslararası düzeyde ne anlama geldiği (jeostratejik) arasında bir mukayeseyle anlamaktır. Eğer jeopolitiğe daha fazla önem veriliyorsa, siyasi coğrafya konuları daha bariz olacak ve jeopolitik fikrinin dar anlamıyla yetinilecektir. Bu yönelimi en fazla benimseyenler mutaassıp milliyetçiler olacaktır. Çünkü Türkiye'nin Musul'daki tarihsel haklarını isteme noktasında ellerinde güçlü bir silah olacaktır. Türkiye ile Musul arasındaki ilişkiler, Musul'un Araplar ve Farslarla olan ilişkilerine oldukça benzemektedir.

Eğer jeopolitiği Musul ile Türkiye arasındaki ilişkilerin incelenmesi ve ikisi arasındaki gelecekteki ilişkilerin belirlenmesi anlamında alırsak, jeopolitik gelişkin ve hareketli olmakla birlikte, coğrafyayı bu ilişkilerin hizmetine sokmuş olacaktır. Aynı zamanda toprak ve siyasi oluşum arasındaki ilişkinin yanı sıra bölgesel milliyetçi bir perspektiften dünya siyasetini inceleyecek ve güç felse-

fesini belirleyerek, hâkimiyeti gerçekleştiren stratejik adımları belirleyecektir. Açıktır ki jeopolitik, sabit sınırları tanımamaktadır. Eğer ikinci yönetime önem verilecekse de siyasi coğrafyanın milletler ve devletlerarası ilişkiler ve Musul-Türkiye ilişkileri düzleminde sahip olduğu büyük önemle uyumlu olan jeostrateji kavramı devreye girecektir.

MUSUL PETROLLERİNİN BÖLGESEL VE ULUSLARARASI JEOSTRATEJİK ÖNEMİ

Musul'daki petrol kaynakları, sabit ve değişmez olsa da Musul'un stratejik önemi değişmektedir. Zira sabiteler ve değişkenler arasındaki sürekli değişen ilişkiler siyasi coğrafyanın esasıdır. Yani siyasi coğrafya, iki önemli unsur olan mekân ve zaman, yani sabite ve değişken arasındaki çeşitli gelişmelerin sebep olduğu aksiyon ve tekamüldür. Petrol, Irak'ın kuzey ve orta şehirleri arasındaki yolların tam ortasında olması nedeniyle Musul'a özel bir konum kazandırmıştır. Bununla beraber medeniyet merkezlerine yakınlığı ona, bölgede üretim odaklı bir yapı da sağlamıştır. Musul'un mükemmel coğrafi konumu açısından baktığımızda bu etmenin özellikle Irak dışına da petrol ihraç eden rafinerilerin kurulmasıyla birlikte Musul petrollerinin bu şehirlere daha az maliyetle dağıtılmasını kolaylaştırdığı görülecektir.

Musul ve Kerkük'teki petrol üretimi ve bu üretimin ekonomik değişkenlerle ilişkisi incelendiğinde, son dönemde Musul'daki petrol üretiminin artması ya da azalmasına sebep olan olaylara, şu an petrol üretimine etki eden faktörlere ve bunların gelecekteki petrol üretimine etkisinin ne olacağına daha fazla önem vermemiz gerekecektir.¹⁸

Kerkük'te 1934-1955 arasındaki petrol üretimi günlük yüz bin varili geçmemekteydi. Ancak bu üretim daha sonra önemli bir artış göstermiştir. Bunun sebebi kaynakların hacminin artmasıdır. Öyleyse bu dönemde kaynakların hacmi ile üretim gücü arasında itici ilişki bulunmaktadır. Söz konusu dönemde üretimin çoğu Irak dışına ihraç edilmiştir.¹⁹ 1956-1980 arasında ise Kerkük'teki petrol üretimi zaman ve mekân arasındaki ilişkilerin zorluklarına rağmen, kaynakların hacminin ve üretimin büyümesi, enerji üretiminin artmasıyla günlük yarım milyon varilin üstüne çıkmıştır. Irak-Suriye hattının 1976 yılında kapanmasına rağmen, Irak-Türkiye hattı Ceyhan limanı aracılığıyla Suriye hattının kapanmasından oluşan eksikliğin telafi edilmesinde başarılı olmuştur. Üstelik Türkiye hattının genişliği üretimi daha da geliştirmiştir.²⁰ Kerkük'teki petrol üretimine ait veriler 1981-2005 arasındaki savaşlar ve ekonomik kuşatmalar yüzünden aksi yönde

18. Safa Yunus el-Safavi, Muhammed Ezher el-Semmak, Kubeys Said el-Fehhadi, *Usul el-Bahs el-İlmi, Selâ haddin Üniversitesi*, (3. baskı) 1989, s. 45.

19. Abdulvahhab Behcet el-Şeyh Kadir, "Hakl Kerkuk el-Nafti", *Dırasatu'n-Naft (Petrol Araştırmaları)*, sayı 1, Irak Petrol Bakanlığı, 2002.

20. Vivianc, Gones, *Iraq's Trade with the World; Data and Analysis* Crs. USA. 2005, s. 19.

ilerlemiştir. Bunun sebebi söz konusu dönemde meydana gelen ve üretimi, enerji hacmini karşılayamayacak hale getiren savaşların etkilediği siyasi gelişmelerdir.²¹

Üretimin azalmasının bir başka nedeni de petrol üretiminin uzun süreli planlamalar isteyen stratejik projelere ihtiyaç duymasıdır. Bu yolla, kalkınmaya paralel olarak, yerel yakıt ihtiyacının da karşılanması planlanmıştır. Irak-İran Savaşı ve Körfez Savaşı gibi savaşların ihtiyaçlarının giderilmesi de yeni planlamayı gerekli kılmıştır. Bu sebeple petrol devletin temel ekonomik desteklerinden biri olmuştur.²² Kerkük'teki petrol üretiminin 1981-2005 arasında azalmasına rağmen, Kerkük petrolünün dayandığı rafinerilerin kapasitesi, devletin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar büyümüştür. Öyleyse petrol üretimi ile rafinerilerin kapasitesi arasındaki ilişki tersine bir ilişkidir. Bunun sebebi siyasi sebepler yüzünden üretimin gerilemesidir. Üretimin büyük kısmı devletin ihtiyaçlarına ayrılmış, bu yüzden rafinerinin kapasitesi artmıştır.

Musul petrolünün dayandığı rafinerilerin kapasitesinin artması ile Irak genelindeki rafineriler arasında itici bir etki bulunmaktadır. Bunun sebebi Musul'daki rafinerilerin Irak genelindeki rafinerilerin tamamlayıcısı olmasıdır. Böylece iki taraftaki rafineriler birbirine bağlantılı ve tamamlayıcıdır. Musul rafinerilerinin kapasitesinin artmasına dair bir tahminde bulunmaya çalışırsak -ki tahmin, bağımsız projelerin uygulanması halinde gelecekteki durumun ne olacağı bilmek için bilimsel araştırmalarda kullanılan zaruri bir yöntemdir-, bu durum çoğunlukla sonuçları gelecekteki durumu etkileyen dengeleri uygulamayı gerektirecektir.

MUSUL PETROLLERİNİN JEOSTRATEJİK ÖNEMİ VE GELECEĞİ

Musul, son yıllarda çeşitli sebepler ile bölgesel ve uluslararası önem açısından zirveye çıkmıştır. Bunun sebebini petrol alanındaki ağırlığı, özel stratejik konumu, demografik çeşitliliği ve diğer siyasi cazibeleriyle açıklayabiliriz. Ancak Musul'a bu önemi, keşfedilmesinden bugüne kadar petrolünün ticari yönü vermiştir. Musul, bölge açısından Akdeniz'e yayılan ihracat koridorları nedeniyle hayati ve hassas stratejik ve jeopolitik konuma sahiptir. Musul'daki ekonomik güç ise yalnızca hacmi ve çeşitliliği açısından değil, tarihsel değerine göre de yeterli öneme sahip değildir. Buradan hareketle petrol ihracatının devam etmesinin zaruri olduğunu söyleyebiliriz. Petrol üretiminin sürekliliği sadece üretim anlamına gelmemekte, bölgesel ve uluslararası anlamlara da sahiptir. Musul petrolünü tercih eden bölgesel ve uluslararası güçler, bu petrolün geri dönüştürülmesine yönelmekte ve bu sebeplerle ülkeler Musul petrolüyle kurduğu ilişkilerde farklılık göstermektedir. Ancak önemli olan bu gibi ilişkilerin çıkarlarını gerçekleştirilmeye dayanan güç ilişkileri olmasıdır.

Türkiye'nin resmi olarak Musul'daki önceliği, geçmişte olduğu gibi Irak topraklarını ve servetlerini kontrol altında tutmaya devam etmektir. 2003 Savaşı sonra-

21. "Şerike Masafi el-Şimal", *Meczeletü'l Masafi, Irak Petrol Bakanlığı*, Basın ve Halkla İlişkiler Dairesi 2008.

22. *Opec, Annual Statistical Bulletin*; Printed in Austria, 2006, s. 56.

sı bölgeyi parçalayan etnik, bölgesel ve mezhepsel ayrılıkların üstesinden gelinmek istenmişti. Aynı şekilde Türkiye Musul'dan Ceyhan limanına petrol sağlayan petrol kaynakları dahil Musul ile olan ticari ilişkilerini yeniden işletmek arzusunda idi.

Irak'a komşu bir ülke olarak Türkiye, bugün yaşanan mücadeleler yüzünden çıkarlarının sarsılmaya başladığını hissetmiştir. Türkiye'nin çıkarlarının çeşitliliği yönleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönlerden biri; Irak'ın, başkenti petrol zenginliği Kerkük olan bir Kürdistan devletinin kurulmasına imkân taniyacak mezhep temelli olarak Türkiye'ye giden petrol borularına sabotaj düzenleyen Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) tasfiye edilmesidir. Bir başkası ise Irak'ın demokratik olmayan düşman bir devlete dönüşmesini engellemektir.²³

İran'ın önceliğine gelecek olursak; İran'a göre Musul'daki petrol kuyuları Tahran'a Arabistan'daki petrol kuyularından daha yakındır. Sonuçta Musul petrollerinden yararlanmak İran'ın Şii Hilali rüyasının gerçekleşmesi açısından stratejik bir önem arz etmektedir.

Yerel çıkarlara baktığımızda ise Musul'daki Kürt, Türkmen ve Şii siyasi tarafların Musul'a dair hedeflerinin farklılaştığı görülecektir. Bu farklılık her birinin referansları ve komşu ülkelerin her biri üzerindeki etkisine göredir. Ancak Kerkük'teki ilişkileri güçlüdür, çünkü özel çıkarlarının gerçekleşmesi noktasında hepsi bu kente dayanmaktadır. Hepsinin ortak noktası Arapları kendi toprakları olan bu şehirdeki petrol üzerindeki haklardan mahrum etmektir.

Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ekonomik finansmanını güçlendirme noktasında esas olarak Kerkük petrollerine dayanmaktadır. Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ise 2017 yılındaki referandum sonrası Bağdat'taki merkezi hükümetin destek vermesinin ve gelecekte üstleneceği rolün Kerkük-Bağdat petrol ithali hatının korunmasına etki edeceğine ve bu hattın kendisine gelecekte dayanacağı bir finans kaynağı yaratacağına inanıyor.

Birçok analist ve araştırmacı, uzun iç savaş yıllarından sonra Irak'ın yeni bir ekonomik çıkış üreteceğini tahmin etmektedir. Onlara göre, uluslararası taraflar, azınlıklar ve bölgesel güçlerin Irak'taki jeostratejik ve jeopolitik mücadelesi azalacaktır. Bundan sonra dikkatler kalkınmaya odaklanacaktır. Bu, Irak hükümetinin finans kaynağı olarak petrole dayanacağını belirtmektedir.

Musul petrollerinin coğrafi konumu, komşu ülkelerden geçerek tüketicilere petrol sağlayan petrol boruları üzerinde etkili bir rol oynamaktadır. Dünyada petrole talebin yükselmesinin ışığında özellikle Avrupa, bu hatlara büyük önem vermektedir. Zira keşfedilmesinden bu yana Musul petroleri, jeopolitik önemiyle öne çıkan bölgenin öneminin artmasına doğrudan etki etmektedir. Çünkü Musul petroleri, Avrupa'ya doğrudan ulaşmaktadır. Bu da nispeten daha az maliyetle petrolün dağıtılmasını kolaylaştıran temel faktördür.²⁴

23. Henri J. Barkey, "Turkey and Iraq: The Perils (and Prospects) of Proximity" *United States Institute of Peace Special Report*, Nu 141, Washington DC 2005, s. 3.

24. Muhammed Ezher el-Semmak, Abdulmunim Abdulvahhab, Azad Muhammed Emin, *Coğrafya ve Naft ve'l Taka*, Musul, Darul Kutub, 1981, s. 172.

Avrupa'ya ihraç edilen Musul petrollerinin büyük çoğunluğu Türkiye üzerinden gitmektedir. Irak-Türkiye hattı petrol fiyatlarından ve petrol taleplerini etkileyen savaşlardan çok fazla etkilenmemiştir. Talep devam etmiştir. Petrol fiyatları ve Musul petrol kuyuları arasındaki ilişki tersine bir ilişki olmuştur. Genel ekonomik kaidelere uyumlu olsa da, pazarın petrole boğulması, fiyatın azalmasına yol açmaktadır. Bu noktada devletin Musul üzerinden petrol akışının devam etmesini sağlaması, pazar fiyatlarını yaşanan çatışmalardan uzak tutması ve sonuça başta Avrupa şirketlerinden olmak üzere Musul petrollerine talebin devam etmesini sağlaması beklenmektedir.²⁵

Birçok araştırmacı ve analist, soğuk savaşın bitmesinin ardından dünya sisteminin nasıl olacağına dair süren ideolojik savaşın da bittiğini savunmaktadır. Onlara göre, başta petrol savaşları olmak üzere dünyada jeostratejik ve jeopolitik savaşların azalacağı yeni bir düzen inşa edilecektir. Petrol, hem ona sahip olanların hem de onu ihraç edenlerin mali getiri umduğu bir maddedir. Kazanç odaklı ticari savaşların azaltılma imkânının varlığına rağmen son yıllarda özellikle Irak'ın işgalinden sonra coğrafyayla bağlantılı bir madde olan petrol uluslararası jeostratejilerin unsuru olmaya devam etmektedir. Günümüz dünyasının şahit olduğu kapsamlı kalkınma ve gelişme hamlelerinin tamamı açısından petrol oldukça önemlidir. Petrol, kalkınmanın ve maddi gelişimin anahtarı olmakla birlikte, Irak'ta da kalkınma özelindeki değişkenlerden biri olmayı sürdürmektedir.

Bu sebeple yabancı yatırımlar, Musul vilayetindeki en önemli jeostratejik faktör olan petrole yapılmaktadır. Yabancı yatırımlar genel olarak, yabancı şirket ve kişilerin yerel yatırımcılarla ortaklaşa olarak özel ve resmi sektörde ekonomik faaliyetle ilişkisi olan herhangi bir alana yapılan yatırımla gerçekleşmektedir. Irak özelinde yabancı yatırımlar, doğrudan petrol şirketleri kurularak gerek petrol arama gerek geliştirme esaslı projeler, resmi sektörle birlikte yapılmaktadır. Genel olarak Irak petroleri, özelde ise Musul petroleri yabancı yatırımları cezbeden en önemli sektör olarak görölmektedir. Bunun sebebi petrol rezervlerinin çokluğudur. Irak, yıllık 185 milyar varillik petrol rezervleriyle 2007 verilerine göre toplamda 1204 milyar varil olan dünya petrol rezervinin %11'ine sahiptir. Seksenli yıllardan beri Irak'taki petrol rezervlerinin hacmine dair herhangi bir değerlendirme yapılmadığı bilinmektedir. Bunun sebebi Irak'ta devam eden savaş ve ambargolardır. ABD Enerji İdaresinin tahminlerine göre, Irak'ın tahmini petrol rezervi 400 milyar varil civarındadır. Bu rakam eğer doğruysa tek başına Irak, dünyanın petrol ihtiyacını karşılayabilecek potansiyele sahiptir.

Burada önemli olan mesele petrol varlığının Irak'ın kalkınma ve ekonomik reformunda nasıl kullanılacağıdır. Bu sebeple Irak Petrol Bakanlığı, doksanlı yıllar ve ambargo yıllarında ambargoyu kırmanın da içinde olduğu amaçlarla bazı yabancı şirketlerle birtakım anlaşmalar imzalamıştır. Aynı zamanda aralarında Kerkük ve Kubbetu's Salise'deki Hur Mala'da açılmış 15 petrol kuyusu ve yine Kubbe'nin güneyinde aslen gözlem amacıyla açılmış

25. Abdulvahhab Behcet el-Şeyh Kadir, "Hakl Kerkuk el-Nafti", *Petrol Araştırmaları*, sayı 1, Irak Petrol Bakanlığı, 2002.

kuyuların olduğu bazı petrol mevkilerinin geliştirilmesi için bazı projeler hazırlanmıştır. Bu çalışmalar K1 limanındaki doğalgaz dönüştürme tesisine petrol ulaştırılması için imkân bulunamaması nedeniyle gecikmiştir. Kerkük'teki petrol üretiminin 70 yıldır tedrici olarak azaldığı bilinmektedir. Bu sebeple Kubbetu's Salise'de yetmişli ve seksenli yıllarda olduğu gibi üretimin artırılmasına yönelim olmuştur.²⁶

Irak Petrol Bakanlığının anlaştığı bazı yabancı şirketler kuyuların hızlı bir şekilde açılması için çalışmalar başlattı. Çalışmalar için makinalar bölgeye ulaştı ancak Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimine (IKBY) bağlı güçler şirket personellerinin çalışmasını engelledi. Zira IKBY petrol kanununun 19. maddesine göre, "eğer merkezi yönetim tartışmalı bölgelerde petrol faaliyeti yürütmek isterse IKBY'nin onayını alması gerekir" şeklindeki maddeye takıldı. Sonuçta Kubbetu's Salise'deki petrol üretimi çalışmaları, IKBY Petrol Bakanlığına bağlı petrol şirketine devredildi. Bu tasarruf sadece IKBY'nin Kubbetu's Salise'yi elinde tutması açısından değil, Kerkük ile Selahaddin ve Diyala gibi ortak bölgelerde bulunan petrol rezervlerinin akıbetinin ne olacağı açısından da dikkate alınmalıdır. Kerkük'teki rezerv 8 milyar varil üretebilen dev bir rezervdir. Sadece Kubbetu's Salise, tek başına 2 milyar varil üretebilme kapasitesine sahiptir. Bu da arama çalışmalarında herhangi bir risk içermeyen bu bölgede yabancı şirketlere katalizör sağlamaktadır.

Başka önemli sebepler de vardır. Bunların başında Amerikan şirketleri ve kurumlarının verilerinde de görüleceği gibi Musul petrolündeki petrol üretim maliyetinin düşük olmasıdır. Özellikle Kerkük olmak üzere, Musul petroleri, dünyanın en az maliyetle elde edilen petroleri arasındadır. Bunun sebebi jeolojik oluşumlar ve petrol kaynaklarının yeryüzüne olan yakınlığı ve mevcut petroldeki itici maddelerin oldukça yoğun olmasıdır. Söz konusu şirketlerin büyük bölümü bir varil petrolün 1 dolardan az maliyetle çıkarılabileceğine işaret etmektedir. Diğer OPEC ülkelerinde ise bu maliyet 5 doların üzerine çıkmaktadır. Örneğin Kuzey Denizinde bir varil petrolün maliyeti 12-16 dolar arasında değişirken Teksas'ta bu maliyet 20 dolara ulaşmaktadır. Yani petrol fiyatları 20 doların altına düştüğünde Kuzey Amerika rafinerisi herhangi bir kâr elde edemeyecektir. Irak'taki petroler ise fiyat ne kadar düşerse düşsün kâr getirmektedir. Bu sebeple Musul petrol rezervlerine yapılan yatırımlar dünyanın diğer rezervlerine oranla oldukça kârlı olacaktır. Yine bu sebeple, Musul petroleri ve doğalgazlarının ihalelerinin hızlıca yabancı şirketlere verilmesi Irak'ta neden yeni petrol ve doğalgaz yasaları çıkarılmadığına ilişkin soru işaretlerine sebep olmaktadır. IKBY, merkezi hükümetin herhangi bir dahli olmadan 2008 yılı sonuna kadar bu konuda 22 anlaşma imzalamışken; Irak Petrol Bakanlığı da yabancı şirketlerle anlaşma imzalama projelerini uygulamaya başlamıştır. Bakanlığın yaptığı anlaşmalar keşfedilmiş rezervlerle sınırlı kalmamaktadır. Ancak önceliği Kerkük gibi dev rezervleri yabancı yatırımcılara açmaya vermektedir.²⁷ Bir diğer faktör de jeostratejik faktördür. Irak petrol gelirleri

26. Fuad Kasım el-Emir, *Hükümeti İklimi Kürdistan ve Kanun el-Naft ve Çaz*, Bağdat, Darul Gad, 2008, s. 38.

27. İbrahim el-Sahhari, *Harbu'l Irak Min Edi'l Heymene ve'n Naft*, Kahire 2004, s. 63.

yatırımcılar açısından oldukça cazibeli ve yüksektir. Petrolün varil fiyatı ortalama 80 dolardan hesaplanırsa Irak ekonomisine sağladığı gelir tahmin edilebilir.²⁸

GELECEĞİN PETROL SİYASETİ

Musul petrollerine ilişkin geleceğin petrol siyaseti, ayrıcalıklı üretim hakkı gibi bazı düzenlere dayanmaktadır. Bu hak bazen sabit kiracı vergisi olarak adlandırılmakta ve hükümetin bir yabancı şirkete ya da şirketler grubuna petrol üretimi anlaşmaları yapmasına izin verme hakkı vermektedir. Bu izinden sonra çıkarılan petrol, söz konusu şirketin malı olmakta ve şirket hükümete verdiği varil başına vergi karşılığında bu petrolü istediği gibi kullanabilmektedir.

Bu tür anlaşmalar, Musul vilayetinde, sorun ilk kez I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğundan koparılarak Cemiyet-i Akvam'a havale edildikten sonra 1924'te görülmeye başlamış ve petrolün kamulaştırıldığı 1972 yılına kadar devam etmiştir. Bunlar, manda yönetimlerinin bir özelliğidir. Zira manda yönetimleri bu tür anlaşmalarla yönetimleri altındaki ülkelerde bulunan doğal servetlere 75 yıla kadar uzanan tahakküm hakkı vermekte, hükümetlere ise petrolün geliştirilmesi, düzenlenmesi ve vergilenmesi konusunda ufak müdahale imkânı bırakmaktadır.

1972 yılı öncesi Irak'ta bulunan yabancı şirketlerinin büyük çoğunluğu 2008 yılında bu anlaşmaları yenileme yoluna gitmiş ve anlaşmaları 75 yıllığına uzatmıştır. Çünkü bu şirketler, Irak petrolünün sahip olduğu cevheri çok iyi bilmektedir. Irak'taki son siyasi düzen ise 1972 yılında üretilen kamulaştırma düzenine dayanmıştır. Bu düzen 2003 yılına kadar devam etmiştir. Bu düzene göre hükümet, petrol gelirlerine dair bütün kararları alma hakkına sahiptir. Yabancı şirketlerin petrol üretimine katılması da sadece belli hizmetleri sağlamak üzere kiralama hakkına has kılınmıştır. Kiralamalar ise hükümet ya da teknik hizmetler kurumu olarak bilinen hükümete bağlı kurumla yapılan anlaşmalarla mümkündür. Bu tür anlaşmalar sabit gelir elde edildiği dönemde sınırlı bir görev ve sağlam bilgilerin olmasını öngörmektedir. Burada ortak üretim anlaşmaları olarak bilinen bir başka düzenden de söz etmek gerekmektedir. Petrol şirketleri, diğer düzenlere göre daha karmaşık olan bu düzeni tercih etmektedir. Bu düzende devlet rezervlerin sahibi olması nedeniyle teorik olarak rezervlerin kontrolüne de sahiptir. Yabancı şirketler ise sadece petrolün çıkarılmasında rol oynayabilmektedir. Ortak üretim anlaşması düzenine göre, yabancı şirketler keşif aşamasında yatırım için gerekli sermayeyi sağlamaktadır. Sonrasında petrolün çıkarılması, gerekli altyapının kurulması ve gelişim aşamasının gerekliliklerinin yapılması gelmektedir. Petrolün başarıyla keşfedilmesi halinde çıkarılan ilk petrol, harcadığı sermayeyi karşılama için şirkete verilmektedir.

Musul'daki petrol tesisleri oldukça eskidir. Bazı petrol kuyularının üretimi hatalı planlama nedeniyle azalmıştır. Bu durum üretimin verimliliğinin azalmasına sebep olmuştur. Öte yandan Kerkük'teki kuyuların üretimi 2005 yılında yapılan

28. Muhammed Diyab, "es-Sira' ale's Serveti fi Asya el-Vusta ve Kavkaz", *Şuun el-Avsat*, sayı 105, Beyrut, 2002, s. 152.

anlaşmalarda konulan hedefi aşacak kadar artmıştır. Bu durum Hollandalı Shell şirketi tarafından bu kuyulara dair araştırmalar yapılmasının önünü açmıştır. Yabancı yatırımın muhtemel etkisi, ekonomide bu yatırımların ne kadar hacmi olduğu, yerel yatırımcıların rekabete ne kadar katıldığı ve mali kaynaklar ile yatırıma olan ihtiyacın çokluğuyla görülecektir. Sonuç olarak yabancı yatırımlar ulusal ekonomiyi olumlu etkileyecektir. Bu durumun temel sebebi bu alandaki yerel verimin yetersiz olmasıdır. Bu yatırımın olumsuz yönleri de olabilir. Zira devlet petrol üzerindeki hâkimiyetinden taviz vermek ve petrolün kontrolünü yabancılara vermek zorunda kalacaktır.

SONUÇ

Musul kavramı, gelecekteki gelişmelerin hâkimiyetinde olacak bir kavram mıdır? Vilayetin çevresine teşkil edeceği tehditlere mi dayanmaktadır? Ya da Musul, çevresine yem mi olacaktır? Musul küçük bir coğrafya olmakla birlikte, aralarında simetrik bir ilişki olmayan büyük milletlerin komşusudur. Açıkça görülmektedir ki Musul'un komşularıyla ilişkisi, birbirini ya da birbirinin kimliğini sınırlayan iki oluşum arasındaki coğrafi bir ilişki değildir. Mesele, Batının tehdit altında olması halinde kendisini tehdit altında göreceği birbirine belirli çıkarlarla bağlı iki medeniyet arasındaki bir mesele değildir. Bu ayrımında önemli olan bilim, güç ve refaha sahip Batı dünyasının korunmasıdır. Buna karşılık Doğu dünyası ise geri kalmış, ilkel kaynaklara inanan, tüketici pazarı ve tebaa olmaya hazır bir yerden ibarettir.

Dünya, çift kutuplu düzenden tek kutuplu düzene doğru evrilirken bu ayrım olduğu gibi kalacaktır. Amerika, emperyal çıkarları çerçevesinde istediğini yapmakta ve bu konuda bütün uluslararası kuruluşlarla yardımlaşmaktadır. Bunların başında Birleşmiş Milletler (BM) gelmektedir. Batının siyasi ve ekonomik iradesini sınırlamaya kalkışanlar, bedelini ağır ödemeye hazır olmalıdır, tıpkı Saddam Hüseyin gibi. Medeniyetler arası ilişki tarihsel bir sorudur. Tarihi sorular ancak tarihsel hareketlerle mümkündür. Bu sorulara cevap vermek ise tarihe dönme-yi gerektirmektedir. Her okuma aynı genel hükme varmaktadır. Galip ve mağlup ilişkisi. İslam medeniyetine tâbi olan Musul, bu medeniyetin esiridir. Çünkü ona göre İslam, medeni ilerlemenin ölçüsüdür. Diğer yandan teknik ilerleme ve laiklik, kendisiyle başkalarını kıyasladığımız Batı dünyasının ölçütüdür. Batı dünyasındaki refah, dünyanın geri kalanındaki siyasi, toplumsal ve ekonomik sefaletle bakışın hareket noktası haline gelmiştir. Binaenaleyh, iki farklı medeniyetle karşı karşıya bulunmaktayız. Bir tarafta hegemonik güç Amerika, diğer tarafta Müslüman dünyasını –Batı kavramlarını kullansalar bile– ötekileştiren Batı dünyası.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Muhammed, *el-Mucez fi Tarih el-Ulûm İndel Arab*, Tarihsiz.
- Ali Murad, Halil, "Ticaretul Musul", *Mevsuatu'l Musul el-Hadariyye*, Musul Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Badj, Saru Elis, *Rihlat ila Irak*, çev. Fuad Cemil, Bağdat, 1966.
- Barkey, Henri J., "Turkey and Iraq: The Perils (and Prospects) of Proximity" *United States Institute of Peace Special Report*, Nu 141, Washington DC 2005.
- Diyab, Muhammed, "es-Sira' ale's Serveti fi Asya el-Vusta ve Kavkaz", *Şuun el-Avsat*, sayı 105, Beyrut, 2002.
- El-Diyab, Muhammed İbrahim, *el-Coğrafiyyetu's Siyasiyye (Usus ve Tatbikat)*, Daru'l Fikr el-Arabi, Kahire 1998.
- El-Emir, Fuad Kasım, *Hükümet İklimi Kurdistan ve Kanun el-Naft ve Çaz*, Bağdat, Daru'l Gad, 2008.
- El-Hayyat, Cafer, "Muşahadat John Asher fi'l Irak", *Mecellet es-Sur*, Bağdat, 1965.
- El-Kassab, Nafi, *el-Coğrafiyyetu's Siyasiyye*, Musul Üniversitesi, Musul, Tarihsiz.
- El-Kiyali, Abdulvehhab, "Irak", *Mevsuatu's Siyase*, IV, el-Muessesetü'l Arabiyya li'd-dirasat ve'n neşr, (2. Baskı) Beyrut, 1990.
- El-Nahhas, Zuheyr Ali, *Tarihu'n-Neşat et-Ticari fi Musul Beynel Harbeyn el-Alemiyeteyn 1919-1939*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995.
- El-Safavi, Safa Yunus, el-Semmak, Muhammed Ezher, el-Fehhadi, Kubeys Said, *Usul el-Bahs el-ilmi*, Selahaddin Üniversitesi, (3.baskı) 1989.
- El-Sahhari, İbrahim, *Harbu'l Irak Min Ecli'l Heymene ve'n Naft*, Kahire 2004.
- El-Semmak, Muhammed Ezher, Abdulvahhab, Abdulmunim, Emin, Azad Muhammed, *Coğrafiyyetu'l Naft ve'l Taka*, Musul 1981.
- El-Şeyh Kadir, Abdulvahhab Behcet, "Hakl Kerkuk el-Naft", *Dirasatu'n Naft (Petrol Araştırmaları)*, sayı: 1, Irak Petrol Bakanlığı, 2002.
- El-Zubeydi, Kazım Muhammed Katı, *el-İmara fi'l Musul fi'l Asr el-Osmani, el-Hanat ve'l Hammamat*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.
- Harun, Ali Ahmed, *Usus el-Coğrafiyyetu's Siyasiyye*, Kahire 1998.
- Kaşa, Suheyl, *Rihlat ila Irak*, Bağdat, 1966.
- Minhel İsmail Huseyn Ali Bek, *Tarih el-Hademat el-Vakfiyye fi'l Musul 1834-1918*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi (İbn Rüşd), 2005.
- Mustafa, Şakir, *Mevsua Duvel'ul İslami ve Ricaliha I*, Beyrut, 1993.
- Mutevelli, Muhammed, *Mahmud Ebu'l Ala*, Kahire 1977.
- Opec, *Annual Statistical Bulletin*; Printed in Austria, 2006.
- Rauf, İmad Abdusselam, *el-Musul fi Ahd el-Osmani fi Feterati'l Hukm el-Mahalli 1726-1834 m*, Neced Arşivi 1975.
- Reslan, Ahmed Fuad, *Nazariyya es-Sura' ed- Düveli*, Bağdat, 1980.
- Seuvi, Nicola, *Mecmu' u'l-Kitabat el-Muharrara fi Ebniyeti Medineti Musul*, çev. Said el-Diveci, Bağdat, 1956.
- Suudi, Muhammed Abdulgani, "Dirase Coğrafiyye ve'l alakat ale-devliyye", *el-Coğrafiyye el-Siyasiyye el-Muasıra*, Kahire, 2010.
- Şerike Masafi el-Şimal, *Mecceletu'l Masafi*, Irak Petrol Bakanlığı, Basın ve Halkla İlişkiler Dairesi 2008.
- Vivianc, Gones, *Iraq's Trade with the World; Data and Analysis Crs*. USA. 2005.
- Zahir, Sadeddin Şit Kasım, *Vilayet Musul Eban el-Harb el-Alemi el-Ulâ 1914-1918*, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2001.

Osmanlı İmparatorluğunun tarih sahnesinden çekilmesinin ardından geçen yüz yıllık zaman diliminde Ortadoğu coğrafyasının kaderine yön veren kimi şehirler olmuştur. Etnik, dini, siyasi gerilimleri bünyesinde taşımasıyla bölgesel ve küresel çatışmalara yol açma potansiyeli taşıyan bu şehirler, bir yandan da büyük çeşitlilik arz eden kültürleri, zengin tarihsel birikimleri veya fiziki imkânları dolayısıyla bölgesel barışa giden yolun uğrak noktasıdır. Bu bakımdan Kudüs ve Beyrut gibi şehirlerin yanı sıra, Musul vilayeti de adeta Ortadoğu'nun mikrokozmosu gibidir.

Zekeriya Kurşun ve Davut Hut'un konuya dair bilgi birikimleri ve akademik tecrübeleri sonucunda şekillenen bu kapsamlı eser, Musul'un tarihsel arka planından siyasi ve demografik karmaşasına, kültürel iç içeliğinden uluslararası siyasette yüz yıldır çözilemeyen bir düğüm olma vasfına varıncaya dek pek çok önemli konu başlığına yer veriyor. Alanının saygın uluslararası otoritelerinin makaleleriyle uzman Türk akademisyenlerin çalışmalarının bir araya geldiği *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)* uluslararası hukuk, ekonomi-politik, tarih ve aktüel siyaset zaviyesinden Musul vilayeti ve Musul sorununu değerlendiren nitelikli bir çalışma.

